

Fragment książki wydanej
nakładem Oficyny Wydawniczej UZ, 2006 r.

Wojciech Eckert

Fortyfikacje Głogowa

Fortyfikacja, w znaczeniu zawężonym do samego systemu obiektów militarnych przeznaczonych do obrony pewnego miejsca, jest już od dłuższego czasu przedmiotem zainteresowania historyków architektury. Fortyfikacje sklasyfikowano ze względu na systemy, określono ogólne zasady budowania, przynależność do szkół itp. Fortyfikacja jako dzieło inżynierskie musi być jednak traktowana inaczej niż pojedynczy obiekt architektoniczny, zespół obiektów lub nawet zespół urbanistyczny. Fortyfikacja związana była bowiem ściśle z terenem bezpośrednio ją otaczającym i jego charakter (góry, rzeki, jeziora, zalewy) miał znaczny wpływ na kształtowanie się fortyfikacji. Twierdza związana była także z dużo szerszym terenem. Terenem na którym istniał także cały system innych twierdz broniących dużych przestrzeni.

Twierdza głogowska, w czasach nowożytnych, była jednym z ogniw łańcucha tworzącego taki system. Były to twierdze usytuowane wzdłuż wschodnich rubieży państwa pruskiego. Do tej grupy zaliczały się Świdnica, Srebrna Góra, Kłodzko, Nysa, Koźle, Brzeg, Wrocław, Głogów, Kostrzyn i Szczecin. Szczególną jednak rolę odegrał Głogów jako jedna z ośmiu twierdz, którą Prusy rozbudowywały dla utrzymania Śląska tworzącego wysunięty cypel pomiędzy Polskę, Saksonię i Austrię. Te twierdze to Głogów, Wrocław, Brzeg, Koźle, Nysa, Kłodzko, Srebrna Góra i Świdnica.

W niniejszym opracowaniu przedmiotem analizy jest twierdza głogowska widziana jako zespół budowli inżynierskich służący do obrony miejsca, a także jako część wielkiego systemu ufortyfikowania granic. Interesujące jest pytanie, jak zmieniła się pojedyncze dzieło budowlane pod wpływem zmian w sztuce inżynierskiej oraz wszelkich uwarunkowań zewnętrznych oddziałujących na układ obronny (polityka, sztuka wojskowa, nauka, czynniki ekonomiczne). Podjęto próbę odwołania zmian zachodzących w architekturze i sztuce budowlanej (technice i technologii) na przestrzeni ok. 300 lat. Jest to okres dostatecznie długi aby dostrzec charakterystyczne prawidłowości.

Miasto-twierdź można porównać do urządzenia technicznego, które należy nieustannie modernizować, nadążając za postępem technicznym, dostosowując je do zmieniających się warunków zewnętrznych. Nawet wtedy, gdy wydaje się, iż sama twierdza nie ulega zmianom wrażenie jest błędne. Zachodzące zmiany mogą nie być zauważalne. Nie przybywa np. nowych budowli w obrębie murów, nie modernizuje się zabudowy mieszkalnej czy kształtu urbanistycznego, nie rośnie liczba ludności. A jednak miasta-twierdze były tworami bardzo dynamicznymi. Nieustannie ulepszano kształt wałów, fos, przebudowywano bastiony itp. Dynamika tego rozwoju zauważana jest dopiero przy analizie map, planów i rysunków dzieł fortyfikacyjnych.

Literatura tematu wskazuje na to, że Głogów, przez wieki należący do najważniejszych miast Śląska, nie znalazł się dotychczas szerzej w kręgu zainteresowań badaczy. Nie powstała jak dotąd wyczerpująca, historyczna monografia

miasta, nie przeprowadzono kompleksowej analizy rozwoju przestrzennego Głogowa. Dostępne są nieliczne i dość skromne opracowania, które dotyczą głównie okresu od powstania miasta do czasów nowożytnych. Istnieje wszakże duża ilość dokumentacji ikonograficznych związanych z twierdzą głogowską. Materiały te rozrzucone są po całej Europie między innymi w bibliotekach Paryża, Wiednia, Warszawy, Berlina, Merseburga, Pragi, Sztokholmu, Wrocławia, Szczecina i innych. Materiały te, zebrane jednak w całość i poddane analizie, dają szeroki obraz rozwoju technicznego nowożytnych fortyfikacji Głogowa na przestrzeni wieków, od jej powstania do likwidacji.

W historii Głogowa jako twierdzy nowożytnej istniało kilka okresów, zarówno rozwoju jak i stagnacji. W opracowaniu podjęto próbę ukazania tego procesu w oparciu o źródła, literaturę a przede wszystkim materiały graficzne, posługując się analizą planów, map i rysunków oraz porównaniem ich do ocalałych reliktów twierdzy.

Nie ma dotąd opracowania dotyczącego twierdzy głogowskiej. Drobne informacje rozsięte są natomiast w licznych pracach, których spis załączony został w bibliografii. Niemal 90% informacji zapisanych jest w języku niemieckim, przede wszystkim w pracach niemieckich historyków i urbanistów. Podstawowym materiałem dla autora były jednak wspomniane liczne plany, mapy i rysunki, które konfrontowano z zachowanymi fragmentami miasta i twierdzy.

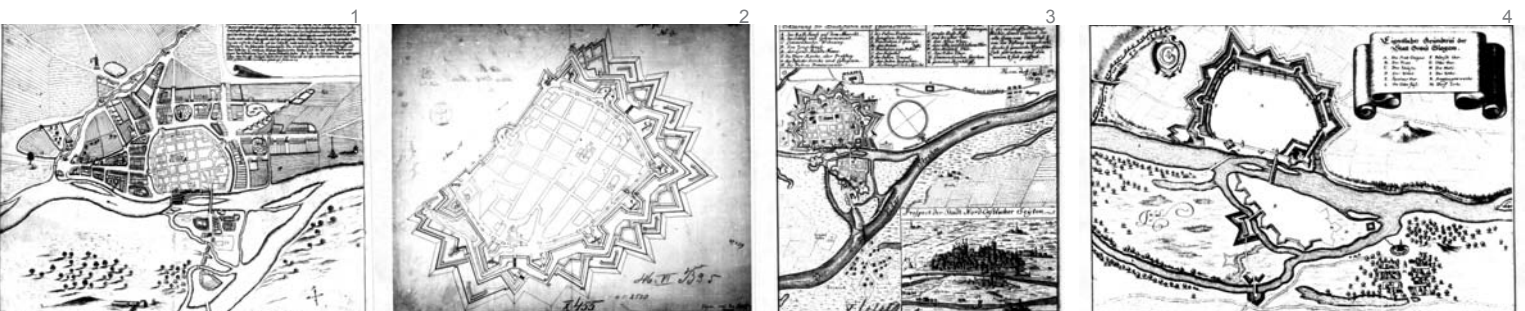
Ikonografia przedstawiona w niniejszej pracy w ogromnej większości opisana i oznaczona jest w języku niemieckim. Wobec istnienia takich ważnych dokumentów w pracy stosowane jest częściowo nazewnictwo niemieckie. Najczęściej jednak, na ile to było możliwe, nazwy niemieckie zostały przetłumaczone na język polski. Czasem stosowane są nazwy podwójne, polskie a w nawiasie niemieckie. Dotyczy to szczególnie nazw poszczególnych dzieł fortyfikacyjnych oraz miejscowości położonych w pobliżu Głogowa.

a/ Stan istniejący

Niewiele reliktów fortyfikacji miejskich Głogowa zachowało się do dnia dzisiejszego. W czasie ostatniej wojny miasto zostało zniszczone w 95%. Zachowały się jedynie resztki systemu obronnego w części południowo-zachodniej miasta i relikty kilku pojedynczych dzieł zewnętrznych. Pozostała kurtyna między Bastionami Anielskim i Leopolda, Bastion Leopold, kurtyna między Bastionami Leopolda i Sebastiana, Bastion Sebastian, fragment kurtyny pomiędzy Bastionem Sebastiana a Lwim i fosa na tym odcinku. Z dzieł zewnętrznych w dobrym stanie zachował się fort Lünette am Schloss See oraz wieża artyleryjska Turm Reduite. Z niektórych pozostałych dzieł zachowały się tylko nieliczne relikt, niektóre rozebrane zostały w całości. Oglądać można również zrekonstruowane w znacznej mierze fragmenty murów średniowiecznych.

Te zachowane pozostałości fortyfikacji znajdują się w złym stanie technicznym. Przyczyn powodujących destrukcję murów kurtyn i bastionów jest wiele. Jedną z podstawowych jest agresywne działanie wody. Woda znajdująca się w warstwach gruntu za płaszczem ceglany przenika do wnętrza muru powodując pęcznienie zaprawy. Poza tym woda powoli rozpuszcza substancje wiążące. Woda przenikająca przez mur również mechanicznie wypłukuje składniki mineralne zaprawy oraz słabiej spójne ziarna co przy parciu gruntu na skarpę przyspiesza zjawisko korozji.

W pobliżu Głogowa znajdują się różne zakłady przemysłowe z których największym jest Huta Głogów. Zanieczyszczenie powietrza powstałe w wyniku działań huty nie

pozostaje bez wpływu na otoczenie, także na obiekty murowane. Wraz z deszczem do gruntu oraz na powierzchnię zewnętrzną konstrukcji murowanych dostają się rozpuszczone kwasy (H_2SO_4 , H_2CO_3 , HNO_3) oraz rozpuszczone sole siarczanowe (Na_2SO_4 , $MgSO_4$, NH_4SO_4). Związki te przyspieszają korozję materiału wchodząc z nim w środowisku wodnym w reakcje chemiczne utleniania, uwęglania i hydratyzacji. Objawem przemian zachodzących w takim przypadku są różnego rodzaju wykwyty, naloty, plamy, spęcznienia i łuszczenie się warstwy zewnętrznej muru. Bardzo niebezpieczne dla muru są rozpuszczone związki tworzące sole. Sole takie w szczelinach, porach i kapilarach murów tworzą kryształki. Ciśnienie spowodowane przez krystalizujące sole powoduje rozsadzanie struktury materiału w którym się znajdują.

Duży wpływ na niszczenie murów mają rośliny. Drzewa, krzewy, pnącza, mchy i trawy rosną na powierzchni ścian i koronach murów. Korzenie tych roślin przenikają głęboko w spoiny i szczeliny rozsadzając i krusząc strukturę murów.

Równie niekorzystny wpływ na trwałość murów mają dodatkowe obciążenia powstałe w wyniku wybudowania różnych obiektów zbyt blisko krawędzi skarpy. Powoduje to zwiększone parcie gruntu na mur i jego wyboczenie.

Niekorzystnie, zarówno na stan techniczny jak i na wygląd skarpy, wpłynęły próby uzupełnienia mniejszych ubytków cegłą klinkierową na zaprawie cementowej a większych całymi betonowymi ścianami.

Jedynym poważniejszym zabiegiem konserwatorskim jaki tutaj zastosowano było przemurowanie na nowo dużych odcinków skarpy i przeciwskarpy cegłą klinkierową. Konieczność wzmocnienia przeciwskarpy spowodowana była tym, że nad nią znajduje się ruchliwa obwodnica miejska. Na razie nie są znane skutki drgań spowodowane wzmocnionym ruchem samochodowym w pobliżu obiektu.

Wyżej wymienione czynniki wywarły bezpośredni wpływ na stan relikwów fortyfikacji miejskich Głogowa. Przedstawione poniżej zdjęcia prezentują stan obecny murów kurtyn i bastionów.

b/ Ochrona relikwów twierdzy głogowskiej

Szeroki zakres prac związanych z dziejami nowożytnych fortyfikacji Głogowa wymaga skoordynowanego odjęcia działań w trzech dziedzinach:

1. naukowo-badawczej
2. konserwatorskiej
3. wykorzystania pozostałości dla współczesnych celów

W dziedzinie naukowo-badawczej najważniejszym postulatem jest przeprowadzenie kompletnej ewidencji ocalałych fragmentów. Szczególną uwagę należy poświęcić na badania na terenie wyspy katedralnej gdzie, oprócz XIX wiecznej działobitni, obecnie nie ma żadnych widocznych pozostałości po dawnej twierdzy. Zakres prowadzonych na wyspie badań archeologicznych należałoby rozszerzyć o badania dotyczące okresu nowożytnego. Równocześnie, wraz z trwającą odbudową starego miasta, należałoby rozpocząć prowadzenie badań architektoniczno-archeologicznych fortyfikacji które pozwoliłyby na utrwalenie zarysu dawnego obwodu obronnego miasta. Istnieje również konieczność przeprowadzenia pogłębionej analizy przedstawionych w niniejszej pracy materiałów na bazie historycznej i źródłowej.

W dziedzinie konserwatorskiej podstawowym postulatem jest otoczenie relikwów dawnej twierdzy opieką. Po twierdzy głogowskiej pozostało bowiem niewiele a to co się zachowało wymaga ochrony.

Poddanie relikwów twierdzy konserwacji a potem prawidłowo-

wa ekspozycja służyć będzie pokazaniu ich wartości historycznych, technicznych i dydaktycznych.

Miejski system obronny jest jednym z niewielu obiektów architektonicznych, który oprócz wrażeń estetycznych (piękno układu) ukazuje szczególnie silnie widoczne związki funkcjonalne pomiędzy techniką a technologią. Szybkie podjęcie prac konserwatorskich nad pozostałościami twierdzy daje szansę uratowania oryginalnych zabytków techniki obronnej i zachowania choć części dziedzictwa materialnej kultury europejskiej.

c/ Wnioski

Istnienie koniecznego związku między zapotrzebowaniem społecznym (funkcją), myślą techniczną (koncepcją, projektem technicznym i organizacyjnym budowy) a realizacją (dziełem budowlanym) jest podstawową i oczywistą wartością sztuki budowlanej. Analizując fortyfikacje miejskie jako zespół budowli inżynierskich (dzieł obronnych), w okresie nowożytnym, widoczny jest wpływ jaki miały zmiany zachodzące w długim czasie (300 lat) w sztuce budowlanej (fortyfikacyjnej) na rozwój i przystosowanie wielkiego układu urbanistycznego do zmieniających się warunków obronnych. Widoczny jest również wpływ jaki wywierały zmiany w strategii walk zaczepnych na stopniowe „wygaszanie” inżynierskiej myśli fortyfikacyjnej.

Twierdzenie, bardzo powszechne wśród badaczy fortyfikacji nowożytnych, że rozwój środków ataku wpływał na rozwój środków obrony jest zbyt uproszczeniem. Rozwój środków ataku był tylko jednym z wielu czynników kształtujących strategię ataku. To ona wpływała decydująco na rozwój środków obrony. Takich czynników było jeszcze kilka np. rozwój komunikacji (drogi, pojazdy mechaniczne, kolej), zmiany w zapleczu (organizacja żywności, akwizycja), polityka państw, lokalne warunki topograficzne i inne.

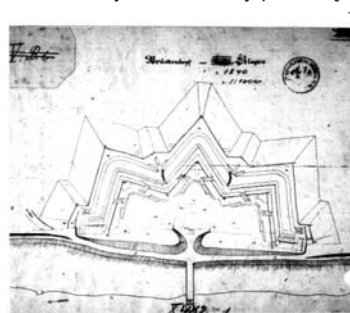
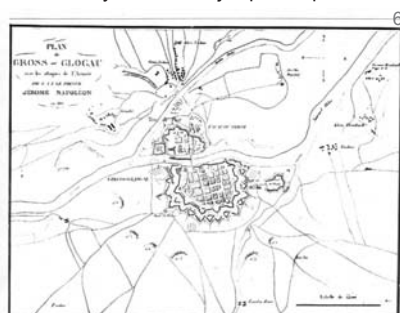
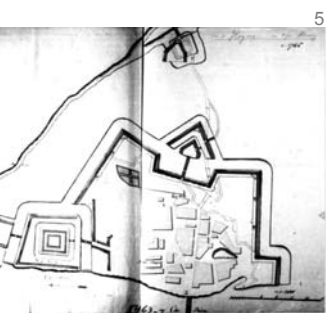
Budowla ma swoje życie, młodość, dojrzałość, starość. W wielu przypadkach zmiany w koncepcjach politycznych czy wojskowych wpływały znacznie silniej na proces destrukcji wszelkich obiektów inżynierskich niż czas, starzenie się tworzywa budowlanego czy brak konserwacji.

Głogów był jedną z ważniejszych spośród ośmiu twierdz śląskich. Część z nich posiada swoje opracowania monograficzne. Niektóre przedwojenne inne powojenne. Głogów jest miastem czekającym na kompleksowe opracowanie. Być może niniejsza praca zapoczątkuje badania interdyscyplinarne nad miastem. Winny one objąć problemy gospodarcze, wojskowe, techniczne, urbanistyczno-architektoniczne itp.

Po skompletowaniu opracowań wszystkich twierdz śląskich nadejdzie czas aby zbadać cały wielki układ obronny jaki tworzyły Głogów, Kłodzko, Nysa, Świdnica, Srebrna Góra, Brzeg, Koźle i Wrocław. Takie opracowanie pozwoli na poznanie roli poszczególnych twierdz w systemie fortyfikacji tego terenu. Pozwoli również poznać jak warunki lokalne wpływały na rozwój cech indywidualnych twierdz.

Badania nad obiektami rozrzuconymi na wielkiej przestrzeni na pewno wniosą nowe elementy do naszej wiedzy. Kilka pytań badawczych można postawić już dzisiaj. Np. Jaki był związek między wielkim budowlanym układem obronnym a myślą polityczną? Czy budowanie wielkiego układu obronnego przez kilka wieków wpłynęło znacząco na pojawienie się nowych pomysłów konstrukcyjnych, technicznych i technologicznych?

Te i inne problemy mogą mieć znaczenie dla kształtowania się pewnego sposobu patrzenia na współczesną sztukę inżynierską, mogą wyjaśnić bliżej rolę przestrzeni, czasu a także czynników politycznych, społecznych, militarnych i ekonomicznych w realizacji przedsięwzięć budowlanych.

RYC. 1. NAJSTARSZY PLAN GŁOGOWA (KONIEC XVI WIEKU), W: BIBLIOTEKA UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO, GABINET ŚLĄSKO-LUŻYCKI

RYC. 2. GŁOGÓW OK. 1640 R., W: BIBLIOTEKA UNIWERSYTETU WROCŁAWSKIEGO, GABINET ŚLĄSKO-LUŻYCKI

RYC. 3. GŁOGÓW W 1742 R., W: DEUTSCHE STAATSBIBLIOTHEK, BERLIN

RYC. 4. PROJEKT MODERNIZACJI TWIERDZY GŁOGÓW WYKONANY PRZYPUŚCZALNIE PRZEZ CORNELIUSA WALRAVE W 1744 R., W: DEUTSCHE STAATSBIBLIOTHEK, BERLIN

RYC. 5. NIEZREALIZOWANY PROJEKT PRZEBUDOWY SYSTEMU OBRONNEGO WYSPI KATEDRALNEJ TWIERDZY GŁOGOWSKIEJ Z 1765 R., W: DEUTSCHE STAATSBIBLIOTHEK, BERLIN

RYC. 6. GŁOGÓW W 1806 R., W: ALBERT DU CASSE, „OPERATIONS DU NEUVIEME CORPS DE LA GRANDE ARMÉE EN SILESIE 1806-1807”, PARIS 1851

RYC. 7. PRZYCZÓŁEK MOSTOWY NA NOWEJ ODRZE, OK. 1840 R., W: DEUTSCHE STAATSBIBLIOTHEK, BERLIN